

PAMĚŤ, ORÁLNÍ HISTORIE A PAMĚŤOVÁ STUDIA VE STŘEDNÍ A (JIHO)VÝCHODNÍ EVROPĚ: NĚKOLIK ÚVAH V SOUVISLOSTI S DVĚMA NEDÁVNÝMI MEZINÁRODNÍMI KONFERENCEMI¹

Radmila Švaříčková Slabáková

Na podzim roku 2015 se na území Polska konaly dvě zcela odlišné mezinárodní konference, přesto však mající mnoho společného. Tématem první z nich, pořádané v září 2015 Katedrou sociologie kultury Lodžské univerzity, byla orální historie ve středovýchodní Evropě, druhá z konferencí, organizovaná v listopadu 2015 Katedrou jihoslovanských a západoslovanských kultur Varšavské univerzity (u příležitosti stého výročí studia slavistiky a bližšího se dvoustého výročí založení Varšavské univerzity) se zaměřila taktéž na specifickou část Evropy (tj. území Polska, bývalého Československa a Balkánu), jen s tím rozdílem, že oblastí zájmu zde byla paměť v kulturách těchto zemí.

Cílem obou konferencí bylo hledat specifika orální historie či paměťových studií v těchto regionech Evropy: jsou koncepty, metodologie a témata bádání ve střední a (jiho)východní Evropě totožné s bádáním v Evropě západní, potažmo v USA, nebo mají své odlišnosti? Pokud ano, o jaké odlišnosti se jedná? Čím jsou tato specifika způsobena? Organizátoři druhé z konferencí položili otázku mnohem provokativněji: jedná se jen o pouhou imitaci západních paměťových studií, pasivní přejímání témat a zavedených metodologií nebo tato část Evropy disponuje svými originálními koncepty?

Částečnou odpověď na tuto otázku poskytoval již program obou dvoudenních akcí: v prvním případě se teorii a metodologii orální historie věnovaly výslovně jen dva panely z celkem patnácti (tato skutečnost byla poněkud kompenzována diskusním panelem nad orální historií v Polsku, které se zúčastnili historikové a sociologové z Jagellonské a Varšavské univerzity i z Polské akademie věd), druhá konference byla na debaty o teoretických a metodologických otázkách paměťových studií ještě skoupější – zcela se jim věnovaly jen dva úvodní referáty. Většinou naplněnou obou konferenčních jednání zajišťovaly nejrozumnější „case-studies“, jednotlivé konkrétní případy věnované buď utváření paměti na příkladu určitého státu, regionu, případně události, nebo zasvěcené jednotlivým kauzám z dané orálně-historické praxe.

¹ Tento text vznikl v rámci grantu GA ČR 15-02993S Rodinná paměť a mezigenerační přeměna identit.

Nepochybně každá z konferencí vycházela z poněkud rozdílného základu a disponovala specifickými možnostmi, jak dostat svému cíli. V prvním případě bylo záměrem diskutovat o současných výzkumných otázkách orální historie, jejích výzvách a specifikách daného regionu za přítomnosti badatelů nejen z Polska, ale i Slovenska, České republiky, Maďarska, Německa, Ukrajiny a Běloruska, přičemž účast polských a ukrajinských badatelů byla dominantní (orální historikové z Maďarska se nedostavili vůbec a původem německých badatelů bylo taktéž poskrovnu). Šíře záběru druhé z konferencí byla dána předmětem studia dané katedry a reprezentativním podtextem akce: mluvílo se o případech studia paměti v Polsku, České republice, Slovensku, Bulharsku, Makedonii, Srbsku i Chorvatsku – většinovou účast zajišťovali jako v prvním případě polští badatelé, a to i v případech, které pojednávaly o kauzách v jiných slovanských zemích.

Odborné zaměření vystupujících badatelů potvrdilo, že orálně historický výzkum i paměťová studia jsou předmětem zájmu nejrozličnějších oborů: na prvním z podniků převládali sociologové (zástupci tradičně silné polské školy) a historikové, druhá z konferencí dala prostor historikům, kulturologům, etnografům, literárním historikům i badatelům v mediálních studiích. Patrně z důvodu výzkumného zaměření Katedry západoslovanských a jihoslovanských kultur se na konferenci o paměti neobjevili sociologové, představitelé oboru, který právě ve Varšavě disponuje od roku 2010 samostatnou Laboratoří sociální paměti, jejímž cílem je zaštiťovat výzkum sociální paměti i v mezinárodním měřítku.² Pozoruhodné je, že právě tato laboratoř pořádala v roce 2011 konferenci nazvanou *Genealogies of memory in Central and Eastern Europe: Theories and Methods*, akci s téměř totožným cílem, jako si dala v roce 2015 Katedra západoslovanských a jihoslovanských kultur.³ Jestliže se čím dál více hovoří o boomu paměti, o jeho širokém užívání i nadužívání (pro mnohé se tento pojem stává ekvivalentem termínu historie), nemožnosti obsáhnout, co již na toto téma bylo publikováno či napsáno, o to více se bádání v této oblasti parcelizuje. Naděje, že se z paměťových studií stane interdisciplinární obor, jak se tomu kdysi chtělo,⁴ je už v současnosti mizivá. Naopak se paměťová studia profilují jako shluk multidisciplinárních bádání,

² Social Memory Laboratory, <http://www.is.uw.edu.pl/pl/the-social-memory-laboratory/> [cit. 15. 10. 2015].

³ PAKIER, Małgorzata – WAWRZYŃIAK, Joanna (eds.): *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. Oxford – New York 2015.

⁴ Srov. např. ROEDIGER, Henry L. III – WERTSCH, James V.: *Creating a new discipline of memory studies*. *Memory Studies* 1/1, 2008, s. 9–22.

s velmi různými, mnohdy až protikladnými názory na to, co je paměť, jaký je vztah historie a paměti, jak je paměť možno zkoumat apod.⁵

Co se ve středovýchodní Evropě pomocí orálně historických metod zkoumá? Prakticky vše (s přihlédnutím k limitům orální historie ve smyslu zaměření na soudobé dějiny): od sexu a sexuálních vztahů, přes vztah narátorů a badatelů, digitalizaci, muzea až k holocaustu, cestování a komunismu. Dá se konstatovat, že trend z počátku polistopadové transformace, kdy se orální historie v této části Evropy zaměřila na zachování paměti těch skupin, které byli dříve nedemokratickými režimy (ať už nacismem, tak komunismem) marginalizováni (oběti holocaustu, účastníci čs. zahraničního odboje, Němci podrobení odsunu na základě Benešových dekretů, disidenti atd.) už pravděpodobně dosáhl svého limitního bodu. I když jsou tato témata stále mediálně velmi vděčná, budoucnost orální historie patrně nespočívá v nekonečném zveřejňování životních příběhů určitých skupin obyvatelstva. Stále nedostatečně zodpovězenou otázkou se jeví legální a etické aspekty orální historie, její prolínání s paměťovými studiemi, výzvou jsou nové technologie, umožňující inovativně koncipovat muzejní expozice a zahrnout do nich výsledky orálně historických výzkumů. Orální historie ve středovýchodní Evropě však už nemůže dosáhnout britu politické angažovanosti, kterou se tolik vyznačovaly západoevropské orálně historické projekty v šedesátých a sedmdesátých letech.

Podobně paměť je ve střední a jihovýchodní Evropě studována z různých hledisek a perspektiv. Stále živou otázkou je střet různých narativů první a druhé světové války, především na území Balkánu, kde si každá etnická skupina hájí svou vlastní verzi historie s cílem podpořit tu či onu kolektivní identitu. Vděčným výzkumným tématem jsou tak změny v učebnicích dějepisu, ať už počínaje rokem 1948 nebo 1993 (v případě Balkánu), boření a znovuvztyčování soch a památníků, nejednotnější mýty národních historiografií nebo začleňování vzpomínek do muzejních expozic. Paměť, resp. vzpomínání nebo vztah k minulosti, se hledá v literárních dílech, ve filmu i v krajině. Těžko říct, zda používání orálně historických metod a zaměření se na individuální paměti je novým trendem paměťových studií, preferujících dosud kolektivní rámce, či jen následkem neurčitosti a nevyzrlosti samotného pojmu paměť a paměťových studií jako takových. Některé z příspěvků by se tak uplatnily na obou konferencích, jako třeba referát *Orálně historický výzkum žen z Liptova z perspektivy kulturních studií*, jenž zazněl na konferenci

⁵ Srov. např. publikaci ŠUBRT, Jiří (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Praha 2010, a radikální sociálně konstruktivistický přístup, jímž se vyznačuje publikace ERLI, Astrid: *Memory in Culture*. Basingstoke 2011.

o paměti, nebo příspěvek *Politika vzpomínání Holocaustu a paměti přihlížejících. Případ Slovenska*, tvořící součást konference o orální historii.

Podobně na obou konferencích zazněly referáty týkající se rodinné paměti, jednoho z dosud málo prozkoumaných teritorií paměťových bádání. Rodina byla už pro M. Halbwachse jedním z nejdůležitějších „sociálních rámců“, prostředím, kde získáváme naši první představu o věcech a lidech; podle něj nelze z těchto determinujících rámců uniknout.⁶ Badatelé se tak v poslední době soustředili na otázku vytváření a přetváření minulosti v rodině především ve spojení s druhou světovou válkou, přičemž se zkoumá, jakým způsobem členové rodiny různých generací mluví o minulosti.⁷ Na konferencích byl taktéž dán prostor vzpomínkám dalších generací (na odsun Němců, na dosud dodržované rituály partikulárních církví apod.), pozornost si získává formování rodinné paměti v literatuře, např. v podobě rodinných románů.

Jestliže si orální historie ve střední a východní Evropě hledá nové oblasti bádání i nové cíle, na otázku, jestli je studium paměti pouhou módní vlnou, která za nějakou dobu opadne, nebo opravdu novým paradigmatem studia historie, vyvolaným přechodem k sociálnímu konstruktivismu v sedmdesátých letech, konference o paměti zcela uspokojivě rovněž neodpověděla. Dle některých účastníků je východní a jihovýchodní Evropa na rozdíl od západoevropského prostoru pamětí přímo posedlá, jiní badatelé rozdíl spatřovali spíše v etnické, kulturní, religiózní a lingvistické heterogenitě této části Evropy. Podobně nebylo zodpovězeno na otázku, jestli se tato oblast Evropy vyznačuje vlastními koncepty bádání či jen imituje západoevropské modely. Jména, kterými se někteří referující zaštiťovali, jako J. Assmann, M. Foucault nebo P. Connerton dávali tušit, které paradigma je převládající. Pro některé jiné badatele však představuje kolektivní paměť jen jednu složku, přesněji řečeno funkci, historického vědomí, konceptu, který byl v Československu a v Polsku rozvíjen nejméně od sedmdesátých let 20. století.⁸

⁶ HALBWACHS, Maurice: *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*. Paris 1925.

⁷ Srov. např. práci WELZER, Harald – MOLLEROVÁ, Sabina – TSCHUGGNALLOVÁ, Karoline: *Můj děda nebyl nácek. Nacismus a holocaust v rodinné paměti*. Praha 2010 (orig. 2002), jež se zaměřovala na německou rodinnou paměť, nebo WELZER, Harald: *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. Frankfurt 2007. Tato práce s příliš ambiciózním názvem zachytila generační vzpomínání jen v několika evropských zemích, „východní“ část zde reprezentovalo pouze Srbsko a Chorvatsko.

⁸ Srov. např. práce polských socioložek: ASSORODOBRAJ-KULA, Nina: *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*. Studia Socjologiczne, 9, 1963, č. 2, s. 4–28; SZACKA, Barbara: *Przeszłość w świadomości inteligencji polskiej*. Warszawa 1983. Do debat o historickém vědomí se zapojil také Miroslav Hroch. HROCH, Miroslav: Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století. Acta Universitatis Carolinae, Philoso-

Z přednesených příspěvků bylo patrné, že „místa paměti“, nejúspěšnější západoevropský koncept paměťových studií, se ve střední a jihovýchodní Evropě (zatím?) příliš neujala.⁹ Západoevropská hegemonie v tomto ohledu stojí za povšimnutí: pokud byla „místa paměti“ střední a východní Evropy publikována, jednalo se především o iniciativu západoevropských badatelů. Zvláště v německy mluvících zemích tento koncept velmi rezonoval a rezonuje – např. na tvorbě publikace *Europäische Erinnerungsorte*, publikované v roce 2012, se podílelo 70 % německých badatelů,¹⁰ dvanáct z šestnácti nadnárodních, celoevropských projektů bylo publikováno v němčině.¹¹ Tato tendence vedla některé badatele k úvahám o „koloniálním“ pohledu při zpracování transnacionálních projektů (nejsou v tomto případě evropská místa paměti spíše německými místy paměti?)¹² či dokonce k tvrzením o nevědomém západním imperialismu v rámci paměťových studií.¹³

Pokud bychom chtěli u západní hegemonie ještě zůstat, povšimli bychom si konferenčních jazyků. Dominance angličtiny v akademické sféře je neoddiskutovatelná, s čímž souvisí volba tohoto jazyka jako konferenčního v případě první konference. Ve druhém případě byla situace komplikovanější tím, že se akce odehrávala na půdě katedry slavistiky, což představovalo pro organizátory takřka neřešitelné dilema: dostát zaměření katedry a zůstat u slovanských jazyků, resp. polštiny nebo dát prostor i angličtině? Šalamounské

---

phica et Historica, 5, 1976, s. 7–14; Týž: *Historické vědomí a potíže s jeho výzkumem dříve a nyní*. In: ŠUBRT, J. (ed.): *c. d.*, s. 31–46.

⁹ V zemích Balkánu žádná práce o místech paměti neexistuje, přinejmenším publikovaná v angličtině. Rusko svá místa paměti, zpracovaná pod vedením francouzského historika, již má: NIVAT, Georges (ed.): *Les sites de la mémoire russe*. 1. díl. *Géographie de la mémoire russe*. Paris 2007. Za příklad oboustranné nezávislé spolupráce jsou považovány německo-polská místa paměti: HAHN, Hans Henning – TRABA, Robert (eds.): *Deutsch-polnische Erinnerungsorte*. Paderborn 2011–2012. V České republice byl publikován sborník *Místa paměti česko-německého soužití. Sborník příspěvků z konference pracovní skupiny Česko-německého diskusního fóra Místa paměti v Chebu* 5. 6. 2010. Praha 2011, zatím nejrozsáhlejší práce na toto téma byla zpracována rovněž pod vedením mezinárodního kolektivu: HLAVAČKA, Milan – MARĚS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna a kol.: *Paměť míst, událostí a osobností: Historie jako identita a manipulace*. Praha 2011.

¹⁰ BOER, Pim den – DUCHHARDT, Heinz – KREIS, Georg – SCHMALE, Wolfgang: *Europäische Erinnerungsorte*. München 2012.

¹¹ MAJERUS, BENOÎT: *The „lieux de mémoire”: a place of remembrance for European historians? In: BERGER, Stefan – SEIFFERT, Joana (eds.): Erinnerungsorte: Chancen, Grenzen und Perspektiven eines Erfolgskonzeptes in den Kulturwissenschaften*. Essen 2014, s. 117–130, zde s. 128, <http://orbilu.uni.lu/handle/10993/18062> [cit. 30. 11. 2015].

¹² MAJERUS, B.: *c. d.*, s. 126.

¹³ WAWRZYŃIAK, Joanna – PAKIER, Małgorzata: *Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives*. Polish Sociological Review 183, 2013, č. 3, s. 257–279.

rozhodnutí, které rozdělilo příspěvky na anglické a polské, bez vzájemného překladu, se však příliš neosvědčilo: možnost diskuse nad obdobnými či dokonce totožnými tématy byla minimalizována a účastníci konference, rozdělení do dvou jazykových bloků, si během dne častokrát vyměňovali jen židle.

Dva různé totalitní režimy, které zachvátily střední a (jiho)východní Evropu ve 20. století, ještě více zkomplikovaly otázku identity jednotlivých zde žijících národů a etnických skupin. Potřeba legitimizace těchto identit nastoluje otázku paměti a její aktualizace, přičemž perspektivy se mohou měnit velmi rychle. Pro historika, jak podotýkala historička ze Srbska, je to unikátní příležitost, kdy může sledovat transformace takřka pod drobnohledem a analyzovat je z pohledu historické vědy. Možnou cestou, zdaleka ne jednoduchou, je zde přechod od národních perspektiv k nadnárodním projektům (přílišné lpění na dané kolektivní identitě může bránit v přechodu k identitě jiné) – i zde však platí, že je třeba nalézt společnou platformu, včetně té jazykové. Obě konference tak nejen potvrdily rozmach a oblibu studia paměti ve střední a (jiho)východní Evropě, ale vedly k nastolení nových otázek a snad také naznačily směr, jímž se mohou studia, v jejichž centru zájmu je paměť, ubírat v této části Evropy v budoucnosti.

doc. Mgr. Radmila Švaříčková Slabáková, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Na Hradě 5
771 80 Olomouc
Česká republika
e-mail: radmila.svarickova@upol.cz